

ЦИВІЛІСТИКА

ВАЛІГУРА К. Ю.,

аспірант кафедри цивільного права
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 347.1

**«МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУСПІЛЬСТВА»
ЯК ОЦІНОЧНА КАТЕГОРІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇЇ ВПЛИВ
НА ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

У науковій статті автором досліджується ряд аспектів, пов'язаних із існуванням моральних засад суспільства в цивільному праві. Однією із найсучасніших дискусій в юриспруденції є аналіз поняття «моральні засади суспільства». Робота починається з аналізу позицій дослідників, представлених у науковій літературі. Надалі йдеться про аналіз відповідної нормативно-правової бази. Це дослідження показує, що «норми моралі» виступають, як оціночні категорії в механізмі правового регулювання цивільних відносин.

Ключові слова: мораль, моральні засади суспільства, норми моралі.

В научной статье автором исследуется ряд аспектов, связанных с существованием моральных основ общества в гражданском праве. Одной из современных дискуссий в юриспруденции является анализ понятия «моральные основы общества». Работа начинается с анализа позиций исследователей, представленных в научной литературе. Далее речь идет об анализе соответствующей нормативно-правовой базы. Это исследование показывает, что «нормы морали» выступают, как оценочные категории в механизме правового регулирования гражданских отношений.

Ключевые слова: мораль, нравственные принципы общества, нормы морали.

In this article author is investigates a number of aspects related to existence of moral principles in a civil law. One of most significant current discussions in science of law is analysis «society moral principles» concept. This paper begins with analysis of relevant publications. It will then go on to analyze a corresponding regulations. This study has shown that «norms of moral» is evaluation category in mechanism of legal adjusting of civil relations.

Key words: moral, moral principles of society, norms of moral.

Вступ. Проблема взаємодії моралі і права бере початок з античності, стає предметом філософських і правових роздумів сучасних учених: С.С. Алексєєва, Р.Г. Апресяна, В.А. Бачиніна, А.А. Гусєйнова, А.М. Єрмоленко, В.А. Малахова, В.С. Нерсесянца.

Право, в тому числі й цивільне, теж являє собою певну ідеалізацію, тобто узагальнене уявлення про належну поведінку, і в цьому полягає його відносна єдність із мораллю. Проте в цілому вони являють собою дві незалежні один від одного інстанції. Так, згідно з І. Кантом, основна відмінність між правовим і моральним регулюванням полягає в тому, що право бере до уваги тільки зовнішні властивості людських вчинків, а мораль враховує їх внутріш-

ню мотивацію: «Одна лиш відповідність чи невідповідність вчинку закону безвідносно до його мотиву називають легальністю; то відповідність, в якому ідея боргу, заснована на законі, є в той же час мотивом вчинку, називається моральністю вчинку».

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні впливу моральних норм в якості додаткового регулятора суспільних відносин.

Результати дослідження. Перш за все, специфіка цивільно-правової галузі полягає в верховенстві диспозитивності. Правове регулювання в галузі цивільного права засноване на принципі «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Багато дослідників бачать у цьому причину численного використання оціночних категорій у цивільному законодавстві. Однак, з цим не можна погодитися. Оціночні категорії відомі всім правовим системам. Їх зміст у різні періоди часу зазнає змін, але на всіх етапах розвитку суспільства вони залишилися невід'ємною частиною правової культури.

Включення окремих оціночних категорій у текст законів здійснюється в рамках загальної моралізації українського законодавства. Ступінь взаємодії права і моралі при застосуванні норм різних галузей права неоднаковий. Це пов'язано з тим, що неоднорідні дії і суспільні відносини вимагають різних способів і методів регулювання: до одних підходять методи правового, до інших – морального регулювання, треті піддаються як до того, так і іншого способу опосередкування, четверті можуть не входити ні в сферу правового, ні в сферу морального регулювання. Люди здійснюють ряд дій, які знаходяться у сфері правового регулювання, але є морально індиферентними. До них, наприклад, відносяться дії, регульовані техніко-юридичними нормами.

Об'єктивною передумовою закріплення оціночних категорій у цивільному законодавстві є необхідність відображення явищ морального та етичного характерів. Цивільне право і мораль мають певні точки дотику. Оновлене цивільне законодавство зуміло втілити новий дух, який Л.В. Щенникова позначила «духом моральності».

Частина моральних ідей і норм може піддаватися юридизації, тобто отримувати пряме закріплення і розвиток в юридичних текстах. Крім того, джерела права можуть містити і загальні відсилання до етичних категорій без деталізації їх змісту, щоб компенсувати сувору формалізацію права тією гнучкістю, яка властива моральним оцінками.

Мораль завжди концентровано відображає найвищі цінності суспільства, які в наш час знайшли своє нормативне закріплення в ст. 3 Конституції України: найвищою соціальною цінністю визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека. Відповідно й цивільне право ґрунтується на загальнолюдських моральних цінностях, пронизане ідеєю верховенства права, що відповідає природним правам фізичної особи та вищій справедливості.

Моральність, як найширше поняття, як ідея відповідності добру і справедливості, не визначає конкретного правила поведінки, її приписи виражені у більш загальній формі, але вона формує тип поведінки, що має відповідати найвищим людським чеснотам, ідеалам людської свідомості, а отже, стає принципом цивільного права, бо є тим «робочим механізмом», за допомогою якого, за висловом професора Н.С. Кузнецової, визначаються межі можливої та належної поведінки учасників цивільно-правових відносин [1]. Використовуючи цей «робочий механізм», законодавець конкретизує моральні ідеї в категоріях прав та обов'язків, тобто формує моделі цивільно-правових норм.

Законодавство України містить певні юридичні конструкції, склад яких побудовано за допомогою додаткових оцінних критеріїв, таких як «порушення моральності», «моральні засади суспільства», «порушення публічного порядку», «суперечність інтересам суспільства і держави» та інші.

С.О. Погрібний зазначає, що правильне розуміння сутності і змісту звичаю та моральних засад суспільства, як соціальних регуляторів цивільних відносин в Україні, є запорукою правильного розуміння і застосування багатьох положень цивільного законодавства України [2].

Намагаючись хоча б при близькому розгляді позначити грань між правом і законом, учені нерідко звертаються до різних моральних категорій – справедливості, добра, гуман-

ності, зла та ін. Право при цьому визначається як «нормативно закріплена справедливість». Іноді також використовується така категорія, як правовий ідеал, котрий визначається, як «породження індивідуальної, суспільної, наукової свідомості про розумний устрій співжиття на принципах добра, справедливості, гуманізму і збереження природного середовища».

С.А. Ємельянов, посилаючись на відомий вислів римлян про те, що «справедливість і благо є закон законів», обґрунтував висновок, що правовий ідеал і складає зміст правових законів, що це і є ніщо інше, як «закон законів». Отже, всі інші закони, що не містять у собі правового ідеалу, не узгоджуються з принципами добра, справедливості і їм подібними, не є правовими.

Зазначимо, що нині існує чимало авторських визначень категорії «мораль», проте сконцентруємо свою увагу лише на деяких із них.

Так, О.Ф. Скакун під мораллю розуміє систему норм і принципів, що виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один із одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), і спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла, і підтримуються особистим переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки [3].

На погляд В.М. Сирих, мораль являє собою правила поведінки, засновані на уявленні суспільства чи окремих груп про добро і зло, погане чи добре, чесне і безчесне, акцентуючи увагу й на інших етичних вимогах і принципах [4].

С.А. Комаров тлумачить мораль, як погляди, уявлення і правила, що виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя у свідомості людей у вигляді справедливості та несправедливості, добра та зла, схвального та ганебного, честі, совісті, обов'язку та гідності [5]. Мораль являє собою певну сукупність життєвих принципів, які історично склалися та розвиваються, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них нормах поведінки, які визначають та регулюють відносини між людьми, ставлення до суспільства, держави, сім'ї, колективу, класу, оточення [6].

З наведеного можна зробити висновок, що більшість учених під поняттям «мораль» розуміють, по-перше, сукупність норм і принципів, які встановлювались протягом тривалого часу (десятками, сотнями, тисячами років); по-друге, уявлення у свідомості певної соціальної групи про фундаментальні духовні цінності (справедливість, совість, обов'язок і т. ін.).

У науковій літературі зазначається, що саме «без моральності, моралі, етики право є немислимим» [6]. Слід також погодитися з думкою російського правника С.А. Комарова в тому, що «характерною рисою права повинна бути її моральна обґрунтованість; мораль є ціннісним критерієм права» [5].

Відповідно до ст. 11 Цивільного кодексу України «Цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, що передбачені актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки». Відповідно, у разі вчинення дій, які не врегульовані нормами цивільного законодавства, перед судом може постати завдання оцінки таких дій.

Виходячи з формулювання ст. 11 ЦК України, можна зробити висновок, що такі дії повинні відповідати загальним засадам цивільного законодавства України, які закріплені в ст. 3 ЦК України.

Крім того, відповідно до ч. 4 ст. 13 ЦК України при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Відповідно до ст. 26 ЦК України фізична особа здатна мати цивільні права, що не встановлені Конституцією України, цим Кодексом, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства.

Частина 3 ст. 289 ЦК України передбачає, що у разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, застосовуються заходи, встановлені цим кодексом та іншим законом.

Про «моральні засади суспільства» як оціночний механізм поведінки особи йдеться в ст. ст. 300, 319, 1242 ЦК України, ст. ст. 3, 7, 9, 11, 56, 97, 111, 151, 155 Сімейного кодексу України (далі – СК України), а в ст. 442 ЦК України законодавець також вказує на «мораль-

ність суспільства» (ст. 212 СК України), ст. 1151 ЦК України – «моральне заохочення», «моральне виховання» – ст. 168, 170, 256-3, 256-7 СК України.

Застосовувати в законі такий прийом, як посилення на моральні засади суспільства, треба вкрай обережно. Як зазначалось у літературі, «з огляду на розбіжності, які існують у різні часи і в різних місцях між тим, що люди вважають за добре чи зле, за справедливе чи несправедливе, ніхто не візьметься визначити елемент, спільний для змісту різних моральних порядків» [7].

Незважаючи на неодноразове застосування у ЦК, безумовно, складної за самим своїм визначенням категорії «моральні засади суспільства», аналіз результатів узагальнення судової практики не дає змоги виявити її особливості. Наприклад, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» знаходимо лише вказівку: «судам необхідно враховувати, що зміст правочину не повинен суперечити моральним засадам суспільства» [8]. Суперечність рішення третейського суду моральним засадам суспільства вбачається підставою для відмови у видачі виконавчого листа, відповідно до узагальнення Верховним Судом України практики застосування судами Закону України «Про третейські суди» від 11 лютого 2009 р. [9].

У коментарі до Цивільного кодексу України за редакцією М. Харитонова зазначається, що «моральні засади суспільства» є оціночною категорією, що походить від часів звичаєвого права. Крім того, автори підкреслюють, що ця категорія охоплює як народні звичаї, догмати релігії, які є домінуючими у певному суспільстві, так і його офіційну ідеологію, відображену в Конституції України та інших її законодавчих актах [10]. Однак, на нашу думку, вищенаведене визначення моральних засад суспільства є досить дискусійним, оскільки реалізація даної категорії ускладнена відсутністю легітимного визначення поняття народного звичаю та неможливістю визнання державою будь-якої ідеології як обов'язкової (ст. 15 Конституції України).

Відповідно до науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України за редакцією О.В. Дзери зазначається, що необхідно уникати розширеного тлумачення поняття «моральні засади суспільства», адже це може призвести до довільного визнання недійсним правочину, в якому поведінка його учасників не містить ознак істотної суспільної небезпеки. За таких обставин правочин, який суперечить моральним засадам суспільства, має вважатися не чинним, якщо ці моральні засади у прямій чи загальній формі знайшли своє нормативне закріплення, наприклад, як це передбачено у Конституції України, Законі України «Про захист суспільної моралі» [11].

С.С. Алексєєв вказував також, що існують певні види цивільних правовідносин, регулювання яких є байдужим у сенсі моральності внаслідок того, що вони не потребують моральної оцінки. Так, на його думку, значна кількість юридичних норм, які регламентують господарські, організаційно-технічні операції, дії з обліку, оформлення документації та інші, самі по собі позбавлені будь-якого морального змісту [12].

На думку Є.О. Харитонова та Н.О. Саніахметової, моральні засади суспільства – догми релігії, що домінує в даному суспільстві, прийняті в ньому гуманітарні цінності тощо [13]. Таким чином, українські цивілісти виводять підхід до визначення категорії моральних засад суспільства через основні духовні цінності соціуму.

Деякі фахівці ототожнюють терміни «моральні засади» та «моральність» і прирівнюють їх до поняття «суспільна мораль» [14]. Законодавче визначення останнього закріплене у ст. 1 Закону України «Про захист суспільної моралі» – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість.

Разом із тим С.І. Шимон звертає увагу на те, що поняття «суспільна мораль» у контексті згаданого закону та «моральні засади суспільства» в розумінні положень цивільного законодавства не є тотожними. Суспільна мораль певною мірою відбиває основну ідеологію суспільства, його цивілізаційні цінності на певній стадії розвитку. Її основи відображено в конституційних засадах суспільного ладу [15].

Як визначено у згаданому законі, «суспільна мораль – це система етичних норм, правил поведінки, що склалися в суспільстві на основі традиційних культурних та духовних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов’язок, справедливість» [16].

Слід погодитися з думкою, висловленою в літературі, що законодавець, бажаючи уникнути питання про зміст моральності, додав слово «основи» до терміна «моральність», тобто він мав на увазі не всяку моральну норму, а ту, котра існує в суспільстві об’єктивно, яка загальновідома й, можливо, загальновизнана, у результаті чого факт її існування в такій якості не стає самостійним предметом спору між зацікавленими особами [17]. При цьому для виявлення серед моральних норм тих, що характеризуються такими якостями, необхідно виходити зі взаємної забезпеченості правових і моральних норм, що не виключає випадки їх взаємної суперечності; твердження, що право завжди закріплює найважливіші моральні норми. У разі, якщо моральна норма суперечить правовій, то вона не може розглядатися, як «основа моральності». Припущення про те, що «основи моральності» охоплені правом, дозволяє відповісти на запитання, яку моральну норму можна вважати об’єктивно існуючою, загальновідомою й загальновизнаною. Якщо моральна норма закріплена правом, відповідно вона об’єктивно існує у вигляді, доступному для сприйняття громадянською. Також презюмується, що дана норма загальновідома (і на неї також поширюється правовий принцип, що її незнання не звільняє від відповідальності); той факт, що вона закріплена правом, передбачає її загальне визнання.

Щодо впливу норм моралі на правореалізаційну діяльність, то О.Ф. Скакун зазначає, що норми права оцінюються громадянином, який їх реалізує, з погляду моралі. Норми права тлумачаться посадовою особою, яка здійснює правозастосовну діяльність відповідно до норм моралі, що панують у суспільстві. Так, обґрунтоване й законне судове рішення справи про наклеп, образу, хуліганство, сексуальні злочини багато в чому залежить від обліку моральних норм, що діють у суспільстві. Прийняття правозастосовного акта, як і весь правозастосовний процес, здійснюється з урахуванням норм моралі [3].

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що мораль (моральні засади) виступають в якості додаткового регулятора суспільних відносин та одночасно оціночним механізмом юридично вагомих дій. В одних випадках пряме регулювання таких дій не передбачене чинним українським законодавством, а тому вони потребують не тільки врегулювання, але й оцінки з точки зору суспільства та держави. В інших випадках законодавець для оцінки юридично значимих дій, які формально відповідають вимогам закону, впроваджує додатковий їх оціночний критерій – «моральність, моральні засади» та ін., які дозволять суду провести переоцінку вчинених дій або визначити межі здійснення відповідних суб’єктивних прав.

Список використаних джерел:

1. Кузнецова Н.С. Основні завдання Книги першої проекту Цивільного кодексу України. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [За ред. А.С. Довгерта]. – К. : Український центр правничих студій, 2000. – с. 336. – 123 с.
2. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України [Текст]: дис. ... д-ра юрид.наук: 12.00.03 / С.О. Погрібний. – К, 2009. – с. 412. – С. 209–217.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник [пер. з рос.] / О.Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2006. – с. 656. – 265 с.
4. Сырых В.М. Основы правоведения: учеб. пособие / В.М. Сырых. – М.: Былина, 1996. – с. 160. – 96 с.
5. Комаров С.А. Общая теория государства и права: учебник / С.А. Комаров. – М.: ЮРАЙТ, 1998. – с. 411 – 48 с.
6. Теория государства и права. Курс лекций / [под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько]. – М.: Юрист, 1997. – с. 672. – 292 с.
7. Кельзен Г. Чисте правознавство [Текст] : монографія Ганса Кельзена [пер. з нім. О. Мокровольського]. – К. : Юніверс, 2004. – с. 496. – 79 с.

8. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.

9. Практика застосування судами Закону України «Про третейські суди» / Верховний Суд // Узагальнення судової практики від 11 лютого 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n_005700-09.

10. Цивільний кодекс України: коментар / За заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. – Одеса: Юридична література. – 2003. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uristinfo.net/2010-12-27-04-58-59/256-npk-tsilvilnij-kodeks-ukrayini-eo-haritonov/6850-pravochini.html>.

11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. – 3-є вид., перероб. і доп. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – Т. I. – с. 832. – С. 347–348.

12. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. – М.: Юридическая литература, 1971. – 206 с.

13. Харитонов Е.О. Гражданское право Украины [Текст]: Ученик І Е.О. Харитонов, Н.А. Саниахметова. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – с. 960. – 45 с.

14. Махінчук В.М. Моральні засади суспільства, як один із чинників цивільного законодавства та критеріїв визначення меж здійснення особистих немайнових прав [Текст] / В.М. Махінчук // Еволюція цивільного законодавства : проблеми теорії та практики : зб. наук, праць : за матер. міжнар. наук.-практ. конф. 29–30 квітня 2004 р., м. Харків. – К., 2004. – 261 с.

15. Шимон С.І. Цивільне право України. Загальна частина [Текст]: підручник І С.М. Бервено, В.А. Васильєва, М.К. Галянтич [та ін.] ; за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданника // 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінкомінтер, 2010. – с. 976. – 83 с.

16. Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р. № 1296-1 V – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.

17. Кушнерук Е.С. Недействительность сделок по ст. 169 Гражданского кодекса РФ: составы недействительных сделок и их правовые последствия [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Е.С. Кушнерук. – Волгоград, 2002. – с. 185. – 107 с.

